

BIJLAGEN

BIJLAGE 1: Digitale linken naar relevante documenten
BIJLAGE 2: 'Friedrich Eduard Keilig en het Stadspark van Antwerpen' door K. Hebbelinck
BIJLAGE 3: Technische conceptstudie Stadsparkvijver
BIJLAGE 4: Huidige evenementenzonering
BIJLAGE 5: Standbeelden en gedenktekens: inventaris en aanbevelingen
BIJLAGE 6: Advies Ruimtelijke Veiligheid
BIJLAGE 7: Verslag dialoogavond 04.02.2020
BIJLAGE 8: Verslag overleg Natuurpunt vzw
BIJLAGE 9: Huisstijlgids

BIJLAGE 1: Digitale linken naar relevante documenten

- Landschapsbeheerplan: <https://www.antwerpen.be/nl/info/55ded51baba8a710958b4595/stadspark-beheerplanstadspark>
- Erfgoedbeheerplan (incl Beschermingsbesluit): <https://plannen.onroenderfgoed.be/plannen/626>
- Waterplan Stad Antwerpen: <https://www.antwerpenmorgen.be/projecten/waterplan/over>
- straatmeubilaris Antwerpen: https://www.ondernemeninantwerpen.be/sites/default/files/documents/straatmeubilaris_stad_antwerpen_3.pdf
- Lichtplan Stad Antwerpen: <https://www.antwerpenmorgen.be/projecten/lichtplan-antwerpen/media>

BIJLAGE 2: 'Friedrich Eduard Keilig en het Stadspark van Antwerpen' door K. Hebbelinck

FRIEDRICH EDUARD KEILIG EN HET STADSPARK VAN ANTWERPEN

► E. VAN OTTEL
Ontwerp voor de
promenade op het
glacis van de
Spaanse onwallingen
(1845)
(© Stadsarchief
Antwerpen)

Het stadspark van Antwerpen vertegenwoordigt een zeldzaam hoogtepunt in de 19de.

eeuwse geschiedenis van het Belgische openbaar groen. Het bewaart een voor ons land uniek voorbeeld van een tot stadspark getransformeerde brilschans, aangelegd naar een ontwerp van de Duitse landschapsarchitect, Friedrich Eduard Keilig (1827-1895). Dit historische parkconcept vormt een sleutelproject in een lopend doctoraatsonderzoek naar het oeuvre van deze ontwerper in België (1853-1895). We grijpen de bevindingen van dit onderzoek aan, om het concept en de kenmerken van dit groenmonument in kaart te brengen.

VAN VESTEN EN LUNET, TOT PROMENADE OF PARK

Om de 16de-eeuwse Spaanse onwallingen van bijkomende versterking te voorzien, wordt in 1818-1819, op initiatief van het toenmalige Hollandse bewind, het *lunet* van Herentals gebouwd (1). In het voormalige Sint-Magrietendal, tussen de Mechelse en Borgehoutse poort, komt aldus een brilschans, waarvan de keel halverwege de huidige Rubenslei ligt. Als enige verbinding met de vaste bodem ligt hier de toegang tot een lagergelegen, driehoekig bastion, waarvan de zijden door een wal en vestinggracht worden omringd.

In 1844 lanceert de Antwerpse provinciegouverneur Henri De Brouckère de idee om het *glacis* of

talud van de Spaanse onwallingen als publieke wandeling of *promenade* in te richten (2). Als inspiratiebron verwijst de gouverneur naar Duitse steden, waar sinds de Vrede van Lunéville (1801) meerdere stadswallen heraangelegd zijn door ontwerpers als Ludwig Friedrich Von Sckell (1750-1825), Maximilian Friedrich Weyhe (1775-1846) of Peter Joseph Lenné (1789-1866). Anders dan de Franse verkeersoplossing als regelmatige *boulevard*, geldt hier een uitgesproken voorkeur voor landschappelijk aangelegde wandeltracés. Op voorwaarde dat de militaire dienstbaarheden op de vesten én het *lunet* niet in het gedrang komen, stemt ook de Minister van Oorlog, Dupont, met dit voorstel in (3).

SAA, MA 953. Provinciegouverneur de Brouckère aan Minister van Oorlog Dupont, 1 maart 1844.

« La ville d'Antwerpen centre d'un mouvement de population d'environ cent mille âmes en y correspondant le garnison et les habitants de la banlieue et dépourvus de promenades publiques, à l'entour d'un objet d'utilité et d'agrément que possèdent plusieurs de nos villes, méritent d'être traités avec importance. En parcourant les fortifications, l'importance du point de vue militaire et qui a de si loin à paraître qu'on peut en dire à l'égard de la ville, on se rend compte que l'on ne peut pas à l'égard de la ville d'Antwerpen, qui est le centre de la fortification, qu'elle présente, et y faire des plantations de telle nature qu'on les transforme en un véritable jardin anglais sans nuire au système de la défense de la forteresse. »

(4) De stad Antwerpen, centrum van een bevolkingsbeweging van om en bij de honderd duizend zielen waaronder een garnizoen en de bewoners uit de voorsieden, is versloken van publieke wandelingen binnenin voorwerp van nut en vermaak dat de meeste steden, zelfs van minder belang, bezitten. Alhoewel over de vestingen leek het niet met dat men, imiterend wat met name naar men nu verzekerd heeft in Düsseldorf en in Neurenberg, zou kunnen profiteren van de oneffenheid in het terrein die zich aanbieden en er aanplantingen te doen op een manier dat men ze transformeert in een echte Engelse tuin, zonder schade aan het defensief systeem van het fort aan te brengen (...)

Uit drie ontwerpen, waarvan twee van de hand van de Duitse landschapsarchitect Carl Heinrich Petersen (1792-1859) (4), kiest men in 1845 het voorstel van architect én gemeenteraadslid Emmanuel Van Cuyck (1786-1863) (5). Over een afstand van bijna anderhalve kilometer biedt een slingerende wandelweg vrije uitzicht op het, tot dan toe, nog schaars bebouwde buitengebied. Naast de door het Ministerie van Oorlog opgelegde boomsoorten als tamme kastanje, gewone plataan, olm, gewone beuk en Amerikaanse elk, staan hier op vraag van de stad ook gewone es en Italiaanse populier (6). Een detaillist vermeldt tevens moselk, Weymouthden, treurwilg, paardenkastanje, linde, berk, trompetboom, gouden regen, Noorse esdoorn, Judasboom, tulpenboom en gewone robinia. Het geheel wordt bijkomend opgeleurd met talrijke bloeiende heesters als siring, boerenjasmijn, hibiscus, sneeuwbalk, kornoelje, vlier, zuurbes, azijnboom, krentenboom, kamperfoelle, indigostruik, hortensia, rozen, schijndels, spirea, Staphylodendron, Ribes en Amorpha (7).

Bijzonder geliefd bij het grote publiek, laat een uitbreiding van deze *Promenade du glacis* niet lang op zich wachten. In 1853 en opnieuw naar ontwerp van Van Cuyck, worden ook de zijlijnen van de Herentalse schans bij deze wandeling opgenomen (8). Genoemd naar het gelijknamige voorbeeld in het Bois de Boulogne te Parijs, doet de *Promenade de Longchamps* sindsdien zowel de Rubenslei als de Van Eyck- en Quinten Mesijslei aan. Een niet gesigneerd plan toont de toestand van deze wandeling in 1861 (9). In de Quinten Mesijslei en de Van Eycklei staan inmiddels vierdubbele bomenrijen van olm en tamme kastanje. De beplanting binnen het *lunet* bestaat in hoofdzaak uit olm en Canadapopulieren, aangevuld met lijsterbes, es, Italiaanse populier, gewone robinia, 2 platanen en een den (10).

De gewijzigde oorlogstrategie zal de Belgische overheid echter tot herziening van haar nationaal defensiesysteem dwingen (11). Als niet langer steden, maar economische knooppunten worden belegerd, kan menig stadsbestuur tot ontmanteling van zijn stadswallen overgaan. Antwerpen daarentegen, wordt in 1858 als nationaal *reduit* aangeduid en zal daarom van extra verdediging worden voorzien. Naar ontwerp van de geniekapitein Henri-Alexis de Brialmont (1821-1903), komt op twee kilometer van de Spaanse vesten een hoofdwal. Nog eens vier kilometer verder volgt een gordel van geïsoleerde forten. Zolang dit nieuwe verdedigingssysteem niet

De Promenade de Longchamps in 1861, met opname van de zijden van het luuk (© Stadsarchief Antwerpen)

voltooid is, moet een zone van 585 meter breedte langsheen de Spaanse vesten, vrij en onbebouwd blijven. Pas na overdracht en ontmanteling van deze kriegsgronden in 1864, kan de herinrichting van deze stadsuitbreidingzone van start gaan (12). Het verkavelingsplan van Theodor Van Bever (1821-1875), ingenieur en hoofd van de dienst Stadsvergroting, voorziet Antwerpen van nieuwe woon-, handel- en nijverheidswijken, monumentale openbare gebouwen en een 60 meter brede ringboulevard op het tracé van de Spaanse vesten (13). De uitvoering van deze vergrotingswerken zal gedeeltelijk worden uitbesteed. Zo verkoopt de stad 65 hectare van de vrijgekomen terreinen aan de *Société Immobilière d'Anvers*, opgericht door de Parijse projectontwikkelaar Charles Ybry (14). Met de opbrengst van deze verkoop en een bijzonder geleend krediet (15), zal de stad Antwerpen ook het ontwerp en de aanleg van een nieuw park bekostigen. Want, ter compensatie voor het verdwijnen van de *Promenade de Longchamps*, herbestemt Van Bever het luuk van Herentals tot openbaar park (16).

EEN OPEN OPROEP OF SPECIALISTEN TER ZAKE

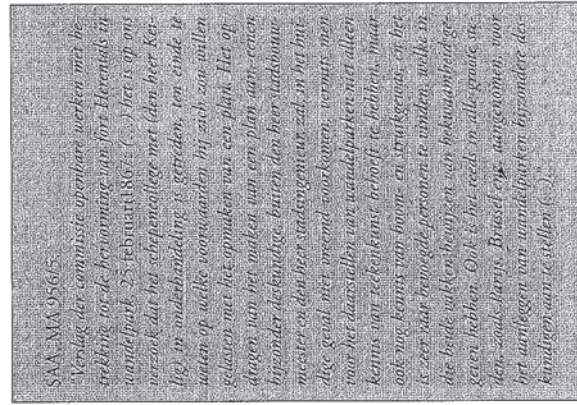
Een half jaar na de goedkeuring van zijn uitbreidingsplan, dringt Van Bever aan op de snelle opmaak van een parkontwerp (17). Ondanks eigen

voorstellen, zoals de overbrenging van de botanische tuin uit de Leopoldstraat of de bouw van een museum voor schone kunsten midden in het park (18), ziet hij deze opdracht bij voorkeur naar specialisten gaan (19). In België komen slechts drie kandidaten hiervoor in aanmerking: de Leuvense landschapsarchitect Egidius Rosseels (1800-1877), de Brusselse groeninspecteur Louis Fuchs (1818-1904) en Eduard Keilig (1827-1895), de bevoorrechte ontwerper van het Terkamerenbos in Brussel. Met Charles Ybry als mogelijk raadgever én betrokken partij, wijst Van Bever ook in de richting van de Parijse *jardinier en chef*, Jean Pierre Barillet Deschamps (1824-1873) (20). Ook over de toewijzingsprocedure heeft Van Bever zo zijn mening (21). In plaats van tijd te verliezen met een wedstrijd van bedenkelijk resultaat, kan men deze ontwerpers beter meteen om een voorstel vragen. Wat hem betreft, mag de gebruikelijke vergoeding voor een niet aangenomen ontwerp niet opwegen tegen een deskundigheid in ontwerp en uitvoering.

Het schepencollege meent echter anders te moeten beslissen en lanceert in het najaar van 1865 een open oproep (22). Het resultaat van deze wedstrijd wordt een merkwaardige verzameling plannen, ingezonden door ontwerpers van zeer diverse plui-mage: de vreemde *Croquis* van B.D. (23), *Le premier arbre pour le parc d'Anvers* van C.F. Joossens (24), twee schetsen van de plaatselijke hovenier

Hoefkens (25), de Frans getinte inzendingen van E. Jourdan (26) en Ch. Ybry (27) en als laatste een voorstel van de Antwerpse stadsarchitect, Pieter Dens (1819-1901) (28). De regelmatige dreven op het glacis blijven voorlopig buiten beschouwing. Het ontwerpgebied blijkt zich te beperken tot het bastion en zijn gracht: samen goed voor een oppervlakte van zowat 13 hectaren. Enigszins voor de hand liggend, vormt de voormalige keel de toegang tot het nieuwe park. Elk voorstel hoort echter ook rekening te houden met een opmerkelijke perspectief, die de Sint Jozefkerk met de Onze-Lieve-Vrouwkathedraal verbindt.

Gevraagd naar een evaluatie van de plannen van Ybry en Dens, geeft Van Bever de belangrijkste knelpunten binnen de opdracht reeds aan (29). Zowel de vestinggracht als de kuip zijn aan een nieuwe vorm en modellering toe. Doet men dit niet of net te veel, dan komen de mogelijke zichten tussen park en omgeving meteen in het gedrang. Het park moet van een aangepast wegennet worden voorzien; in welbepaalde verhouding tot de beperkte omvang van het terrein. Als laatste, maar belangrijkste punt vraagt dit ontwerp kennis en visie inzake beplanting. Want wie zich beperkt tot het behouden van de aanwezige beplanting, legt een al te grote hypothese op de toekomstige uitstraling van het park.

Van Bever blijft geenszins overtuigd van de voorliggende plannen en herneemt daarom zijn stelling als was dit een zaak voor specialisten (30). Toch zal het nog een jaar duren, alvorens de betrokken commissie voor openbare werken hem hierin bijtreedt. Pas in januari 1867 wordt, op haar verzoek, alleen nog Eduard Keilig gecontacteerd (31).

FRIEDRICH EDUARD KEILIG

Evenals zijn voorgangers, Carl Heinrich Petersen en Louis Fuchs, is Friedrich Eduard Keilig afkomstig uit Duitsland. Werzaam in Leipzig, Berlijn, Elberfeld en Keulen heeft hij met zekerheid het werk van Peter Joseph Lenné of Maximilian Friedrich Weyhe gezien. Toch is hij geen telg uit een ontwerpersfamilie, geen leerling van een meester met naam, noch een student van de vermaarde Potsdam Wildpark school. Als autodidact blijkt hij niettemin vertrouwd met de Duitse traditie en praktijk in openbare groenaanleg: van landschapspelijk heraanlegde vestingwallen tot het natuurlijke en sociale programma van de *Volkgarten*.

Een studiereis langsheen de belangrijkste tuinbouwbedrijven van het moment, brengt Keilig in 1853 naar België. Aan de slag bij de gerenommeerde stierhouder Jean Linden (1817-1898) in Brussel, maakt hij kennis met de baron Charles Ernest de Man de Lennick (1800-1865), eigenaar van het kasteel van Bierbais te Mont-Saint-Guibert. Keilig vindt hier niet alleen een vroeger ontwerpdracht, maar ook de broodnodige introductie bij zowel vakgenoten, pers als opdrachtgevers. Indirect danken we Keiligs definitieve vestiging als landschaps- en tuinaarchitect in België, aan de connecties en overtuigingskracht van deze man.

In 1867 heeft Keilig reeds een hele reeks private opdrachten op zijn naam staan. Koning Leopold II heeft zopas een ontwerp voor het openbare park van Laken gevraagd. Naar zijn voorstel is inmiddels de Louizalaan aangeplant. De aanleg van zijn winnend ontwerp voor het Terkamerenbos van Brussel nadert zijn voltooiing. Vooral dit laatste project, waar *"M. Keilig parait avoir complètement réussi dans ce travail et a su tirer un excellent parti du bois et de ce que la nature lui mettait sous la main"* (32), zal het Antwerpse stadsbestuur overtuigen om met deze ontwerper, van bewezen ervaring, in zee te gaan (33).

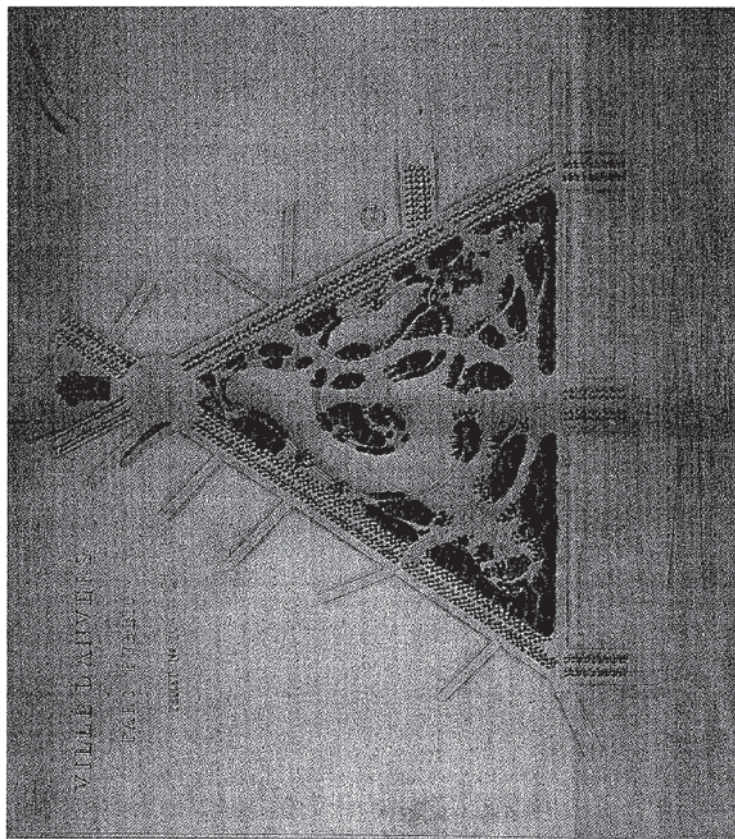
OPEN VOOR VERKEER OF EEN WANDELING MET VARIATIE

Amper vier maand na de toewijzing, ontvangt het stadsbestuur twee ontwerpen (34). Beide voorstellen vertonen opmerkelijke verschillen in de behandeling van het terrein, de vestinggracht en het circulatiepatroon; met onmiddellijke gevolgen voor de ruimtebeleving en zichten in en om het park.

Een eerste project hertekent de oevers van de vestinggracht tot een grote, grillige vijver met centraal gelegen eiland (35). Een slingerende rijweg, met meerdere in- en uitritten en twee brugconstructies, doet zowel het eiland als de drie zijden van het park aan. Een smaller wandelpad volgt de contouren van de waterpartij. Meerdere zichten, in stippellijn aangeduid op plan, doorkruisen dit geheel. In de zijlijn, langs de Van Eycklei, komen een rotsgrut, een voetgangersbrug en één van de bruggen op de rijweg in beeld. Een parkgebouw, in de hoek van de Quinten Metsijslei en de Rubenslei, biedt uitzicht

op een rotsparij nabij de Looplaats, een cirkelvormig paviljoen op het eiland en andermaal het verkeer op de nabijgelegen rijweg. Een begeleidende doorsnede toont hoe het centrale eiland zal worden opgehoogd. Door het voorgestelde paviljoen en de beplanting aan de rand hiervan te plaatsen, zal de zowat 400 meter lange zichtlijn op de torens van de Sint-Jozefkerk gevrijwaard blijven.

In het tweede voorstel verwijderd Keilig de centrale rijweg (36). Dit is een fundamenteel verschil waardoor, binnen de beperkte omvang van het terrein, meer ruimte voor park en wandelaars vrijkomt. Door de vestinggracht hier in grotere mate te dempen, ontstaat nu een landtong of schiereiland, gericht naar de Sint-Jozefkerk. Een eerste zichtlijn reikt opnieuw vanaf een parkgebouw, in de hoek van de Quinten Metsijs- en Rubenslei, tot de Van Eycklei (37). Om de overliggende oever te bereiken, wordt hier een hangbrug tussen rotspijlers ingebracht. Een tweede vista toont andermaal de lengteas tussen de toegang in de Rubenslei en de

▲ E. KEILIG, Vte.
d'Honors Parc Public
Projet N°1, (1867).
Keilig vertoont ont-
werpen met
opname van een
rijweg binnen het
park
(© Stadsarchief
Antwerpen)

▲ Het uitzicht op de
geiten vaard het
bèrdère op het
schiereiland.
Een tongpelt op de
stad en de lèren
van de Onze Lieve
Vrouw kathedraal
(© Stadsarchief
Antwerpen)

Sint-Jozefkerk. Maar anders dan in het eerste pro-
ject, wordt hier een grashelling voorzien die op de
hoogte van het schiereiland eindigt tegen een
scherm van beplanting. Het centrale zicht wordt dit
keer opgedeeld en uitgesteld. Pas wanneer wande-
laars het hoogste punt in het park bereiken, zullen
de torens van de Sint-Jozefkerk opduiken. Wie van
daaruit terugblijkt op de stad, zal in de skyline de
Onze-Lieve-Vrouwkathedraal herkennen.

De belangrijkste verschillen tussen beide voorstel-
len schuilen in het al dan niet opnemen van een
rijweg, het meer of minder dempen van de vesting-
gracht en het ja dan nee opdelen van de zichtlijnen.
Om de gevolgen hiervan ten volle te kunnen in-
schatten, zal de stedelijke commissie Keilig om bij-
komende uitleg en doorsneden vragen (38). De
begeleidende bestekken vertonen ook een aanzien-
lijk prijsverschil dat hoofdzakelijk te wijten is aan
de rijweg met dubbele brugconstructie in het eerste
voorstel (39). Mede hierdoor lijkt de voorkeur van
het stadsbestuur in de richting van het tweede pro-
ject te gaan. Ter voorbereiding van de beslissende
gemeenteraad geeft Keilig nadere toelichting bij dit
ontwerp:

"(...) Il s'agissait de donner au lac une étendue aussi
grande que possible, d'abord parce que l'eau est très-

belle, puis par ce qu'il faut gagner de la terre pour les
parties à remblayer. Cependant l'eau ne doit pas se
rencontrer dans toutes les parties du parc, ce qui pro-
duirait une grande monotonie. Ce but est atteint par
la position que la pièce d'eau occupe suivant le plan:
elle est placée vers l'une des extrémités du parc, tandis
que dans la partie opposée se trouve une grande pe-
louse. Les bords du lac sont très variés: tantôt ils sont
très escarpés et élevés (8 à 9 mètres) tantôt la pelouse
s'abaisse doucement vers la surface de l'eau. (...) Les
principales vues de l'eau sont celle du pavillon, de
l'emplacement du kiosque, du rocher en face de l'église
et celle sous le pont suspendu. La grotte sera disposée de
façon à servir d'un grand ornement pour le bord du
lac. De l'intérieur de la grotte on jouira des effets très
variés de l'eau, et j'espère que l'eau sera assez transpa-
rente pour permettre d'éclairer une partie de la grotte
par le jour arrivant à travers l'eau. (...) Le mouve-
ment de terrain est disposé de manière à faire paraître
le parc beaucoup plus grand qu'il est en réalité. Les
boulevards qui longent le parc, et qui en quelque sorte
en font partie, doivent offrir des vues dans l'intérieur,
mais pas à travers. Il s'agissait donc d'élever beau-
coup la partie centrale du parc. Ceci donne en même
temps le moyen de placer le pont suspendu à une hau-
teur convenable. Les pelouses présenteront des ondula-
tions variées et agréables à l'œil. Les massifs seront

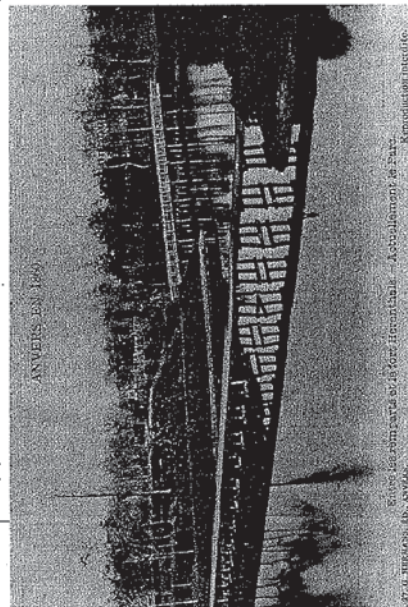
exhaustés. (...) Les beaux arbres qui se trouvent sur le terrain seront presque tous épargnés surtout ceux du côté vers la Ville. Quelques uns seront transplantés. La nouvelle plantation contiendra un choix de plus beaux arbres et arbustes. Beaucoup d'arbustes à feuilles persistantes. Massifs d'Azaleas et Rhododendrons. (...) De l'église St. Joseph on ne verra que les tours de l'intérieur du parc. On aura une vue sur la tour de Notre Dame. En dessinant mon plan j'ai été guidé par la pensée de donner au parc un cachet grandiose en général et d'imprimer à chaque partie un caractère différent. Les détails dans l'exécution doivent être aussi variés que possible" (40).

In de gemeenteraad van 28 oktober 1867 gaat de keuze van het stadsbestuur inderdaad naar dit tweede project (41). Het stadsbestuur voorziet een krediet van 275.000 frank, of Keiligs initiële raming vermeerderd met een honorarium van 15.000 frank. Voor dit bedrag zal Keilig zowel het ontwerpplan opmaken als het toezicht op de werken op zich nemen. De opdracht behelst evenwel alleen de inrichting van het park. Keiligs bestek en doorsneden beschouwen de opname van een parkegebouw en/of kiosk als facultatieve opties (42). Als het stadspark toch van architectuur zal worden voorzien, dan wordt dit een opdracht voor de stadsarchitect, Pieter Dens.

EEN PLAN IN UITVOERING

Eens beslist, gaat de uitvoering van Keiligs tweede ontwerp vrijwel meteen van start. Via openbare aanbestedingen, onder toezicht Van Bever en hem-

▼ Het luist van
Brenais in 1860,
voor de aanleg van
het stadspark
(© Stadsarchief
Antwerpen)

37. AL. THIERIAUX, 1860. Het luist van Brenais in 1860, voor de aanleg van het stadspark. (© Stadsarchief Antwerpen)

zelf, neemt de volledige aanleg van het park zowat twee jaar in beslag.

In het voorjaar van 1866, nog vóór de toewijzing van welk ontwerp dan ook, werd de betrokken schans reeds gedeeltelijk ontmanteld (43). De binnenwal is daarbij afgegraven tot 8,10 meter of de inplantingshoogte van de bomenrijen in het bastion. Met de gewonnen aarde is de kuip op een uniforme hoogte van 4,28 meter gebracht (44). Een eerste openbare aanbesteding, uitgeschreven door Keilig in november 1867, regelt dus de nieuwe, kunstmatige vorm en modellering van het terrein (45).

Naar ontwerp van Van Bever wordt, ter hoogte van de huidige Loosplaats, de Herentalse vaart overwelfd (46). Behalve het grondwater in de vestinggracht, wordt dit de belangrijkste voedingsbron voor de parkvijver. Via de zogeheten Brouwersbuis zal het water van vaart én vijver naar de Brouwersvliet worden afgeleid. Om het water niet alomtegenwoordig te stellen, wordt de vestinggracht langs de Quinten Mersijsele enigszins ingekort. De vijver komt vooral langs de Van Eycklei te liggen, waar hij bijkomend wordt gestroefd door de hangbrug en een miniatuurreiland. De oevers krijgen een golvende contourlijn en variabele hellingsgraad: nu eens als een grasapit langzaam aftalend tot het water, dan weer als een klif steil oplopend.

▼ Een zicht op de
parkvijver langs de
Quinten Mersijsele
(© Stadsarchief
Antwerpen)

Vanaf het voorjaar van 1868 wordt de kern van het park aangeplant (47). Als belangrijkste plantenleveranciers vinden we Philip Roelkens (Perk), de weduwe en zoon van Louis de Bavy (Vilvoorde) en Charles Van Geert (Kalmthout). Drie bewaarde facturen van deze kwekers geven inzage in de plantenkeuze, welke Keilig hier voor ogen heeft (48). Het park krijgt een beplanting met opvallend veel exoten, vaak van recent ingevoerde datum.

In zowel loof- als naaldbomen voorziet Keilig verschillende groottes en vormen: bol-, piramidaal-, zuil- of treurvorm; aangevuld met talrijke wintergroene en bloeiende heesters. Nogal wat planten vertonen een opvallende kleur, bont en gepanacheerd, of ondergaan in de herfst een opvallende verkleuring. Het geheel weerspiegelt een bijzondere aandacht voor variatie en details. Tot de zomer van 1870 worden planten voor het nieuwe park geleverd met als laatste water- en perkplanten zoals witte waterlelies en grote lisdoode of Sedum, Caladium, Fuchsia en gepanacheerde Pelargoniums (49).

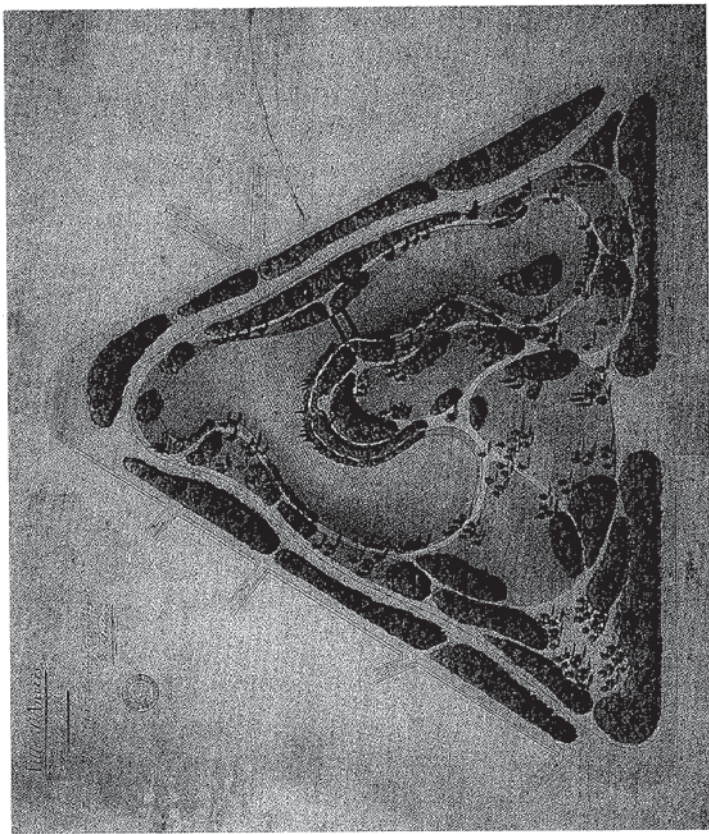
Als belvedere op het schiereiland voorziet Keilig een rotsgrat met bijzondere lichspelingen (50). Voor

deze, en ook voor andere rotspartijen in het park, gaat zijn voorkeur naar een natuursteen afkomstig uit de streek rond Brussel (51). Voor zowel het Terkamerenbos als het stadspark wordt deze geleverd door de steengroevemeester Baudeler uit Ecaussines

▼ De langgang van
het stadspark, kort
na zijn constructie
door de firma OIL
& HALUT uit Brussel
(© Stadsarchief
Antwerpen)

▼ E. KEILIG, 1866
officier Franc Fabrik,
31.7.1868. Het in
1868 reeds in uit-
voering zijnde ont-
werp, met een
nieuw voorstel ter
integratie van de
aanliggende deuren
(© Stadsarchief
Antwerpen)

• SAA, MA, Mandaten Stadskas, Doos nr. 325: Bewijsstukken Dienjaar 1867: Factuur van Charles Van Geert, Kalinthout, 23 mei 1868: "fourniture d'arbustes pour le parc Herenthals (...)" faites depuis le 1 jusqu'au 30 avril 1868", met vermelding van: "Houx vert, Houx panaché, Houx pyramides, Houx laurifolia, Houx variétés, Cyprès Lawsonii, Thuya gigantea, Juniperus sinensis, Abies canadensis, Pinus austriaca, Taxus canadensis, Pinus strobus, Abies cilicica, Abies Nordmanniana, Abies grandis, Abies Wilmaniana, Cryptomeria elegans, Cedrus atlantica, Lauriers du Caucase, Rhododendrons."

'levering van heesters voor het park Herenthals (...)' gedaan sinds 1 tot 30 april 1868', met vermelding van: "Groene hulsten (Ilex spec.), bontbladige hulsten (Ilex spec.), laurierbladige hulst (Ilex heterophylla), verschillende hulsten (Ilex spec.), Californische cipres (Chamaecyparis lawsoniana), reuzenlebensboom (Thuya plicata), jeneverbes (Juniperus chinensis), Canadese hemlockspaar (Tsuga canadensis), Oostenrijkse den (Pinus nigra var. nigra), Canadese taxus (Taxus canadensis), weymouthden (Pinus strobus), Cilicische zilverspar (Abies cilicica), Kaukatische zilverspar (Abies nordmanniana), reuzenzilverspar (Abies grandis), zilverspar (Abies x vilmosiana), Japanse cedar (Cryptomeria japonica 'Elegans'), Atlasceder (Cedrus libani spp. atlantica), laurierkers (Prunus laurocerasus), roodendron (Rhododendron spec.).'

• SAA, MA, Mandaten Stadskas, Doos nr. 325: Bewijsstukken Dienjaar 1867: Factuur van Weduwe & Zoon L. de Bavy, Vilvoorde, 23 mei 1868:

"fourniture d'arbustes pour le parc Herenthals (...)" faites depuis 1 mars jusqu'au 30 avril 1868', met vermelding van: *Prælia*, *Eronymus europæus*, *Viburnum lantana*, *Peuplier d'Italie*, *Vernis du Japon*, *Rhus coccinea*, *Ulmus pyramidalis*, *Acacia* (en variétés greffés), *Cytisus laburnum*, *Acer pseudoplatanus*, *Aesculus rubra*, *Brumelia*, *Cornus sanguinea*, *Amorpha fruticosa*, *Sieboldia*, *Cornus sanguinea*, *Amorpha fruticosa*, *Sieboldia*, *Deutzia crenata*, *Sauces à fl. de romarin*, *Surex laciniatus*, *Surex variétés*, *Crataegus denata*, *Acer negundo* fol. Alba var. *fortis* buiss., *Noisetiers pourpres* *fortis* buiss., *Wegelia rosea*, *Spirea opulifolia*, *Tilleuls pleureurs*, *Cerasus padus racemosa*, *Lilas en variétés*, *Spirea Lindleyana*, *Erubla à fl. de frêne*, *Erubla pourpres*, *Sauces argentés*, *Châtaigniers*, *Ber-*

beris vulgaris, *Colutea arborescens*, *Deutzia*, *Philadelphus*, *Wegelia rosea*, *Lilas en variétés* greffés, *Amorpha*, *Spirea opulifolia*, *Viburnum lantana*, *Epines à fl. Rouges*, *Epines à fl. Blanches*, *Cytisus laburnum*, *Surex variétés*, *Prunus padus*, *Rhus typhina*, *Koelreuteria paniculata*, *Broussonetia papyrifera*, *Pælia trifoliata*, *Diospyros Virginiana*, *Eunymus europæus*, *Sapins épicea*, *Pinus Weymouth*, *Sapins épicea*, *Thuyas*."

'levering van heesters voor het park (van) Herenthals, (...) gedaan sinds 1 tot 30 april 1868', met vermelding van: 'leiderboom (Prelea spec.), kardinaalsmuts (Eunymus europæus), wollige sneeuwbal (Viburnum lantana), Italiaanse populier (Populus nigra 'Italica'), hemelboom (Ailanthus altissima), pruikboom (Cotinus coggygia), pluimiep (Ulmus glabra 'Exoniensis'), gewone robinas in geente variëteiten (Robinia spec.), gouden regen (Laburnum anagyroides), gewone esdoorn (Acer pseudoplatanus), rode bastaardpaardenkastanje (Aesculus x carnea), trompetboom (Catalpa spec.), bruidsbloem (Deutzia spec.), smalle olifwilt (Elaeagnus angustifolia), rode kornoelje (Cornus sanguinea), amorpha (Amorpha fruticosa), kroosjes (Prunus mahaleb), bruidsbloem (Deutzia x magnifica), rosmarijnbladige wilg (Salix rosmarinifolia), peter-selvier (Sambucus nigra 'Laciniata'), bontbladige gewone vlier (Sambucus nigra 'Albovariegata', S. n. 'Luteovariegata', S. n. 'Marginata'), meelbes (Sorbus latifolia), sterk gestrukte witbontbladige vedersdoorn (Acer negundo 'Variegatum'), sterk gestrukte bruine hazelaar (Corylus maxima 'Purpurea'), C. avellana 'Purpurea', weigelia (Weigelia florida), physocarpus (Physocarpus opulifolius), treurlinden (Tilia petiolaris = Tilia tomentosa 'Pendula'), vogelkers (Prunus padus), setingen in geente variëteiten (Syringa vulgaris), sorbaria (Sorbaria tomentosa), vedersdoorn (Acer negundo), purperbladige gewone esdoorn (Acer pseudoplatanus 'Purpureum'), zilverbladige wilgen (Salix lanata), ramme kastanjes (Castanea sativa), gewone zuurbes (Berberis vulgaris), blazenstruik (Columba arborescens), bruidsbloem (Deutzia spec.), boerejasmin (Philadelphus spec.), weigelia (Weigelia florida), setingen in geente variëteiten (Syringa vulgaris), amorpha (Amorpha spec.), physocarpus (Physocarpus opulifolius), wollige sneeuwbal (Viburnum lantana), rode meidoorn (Crataegus laevigata 'Rubra Plena', 1832-Eng.; C. I. 'Paul Scarlet', ±1860-Eng.), cen-

stijlige meidoorn (Crataegus monogyna) of tweestijlige meidoorn (Crataegus laevigata), gouden regen (Laburnum anagyroides), bontbladige gewone vlier (Sambucus nigra 'Albovariegata', S. n. 'Luteovariegata', S. n. 'Marginata'), vogelkers (Prunus padus), fluwelboom (Rhus typhina), blaasjesboom (Koelreuteria paniculata), papiermoerbe (Broussonetia papyrifera), lederboom (Prelea trifoliata), Amerikaanse persmoom (Diospyros virginiana), kardinaalsmuts (Eunymus europæus), fijne sparten (Picea abies), weymouthden (Pinus strobus), fijne sparten (Picea abies), levensbomen (Thuya spec.).'

• SAA, MA, Mandaten Stadskas, Doos nr. 331: Bewijsstukken Dienjaar 1868: Factuur van Ph. Roelkens, Perk, 21 januari 1869:

"fournitures faites depuis 14 novembre jusqu'au 31 décembre 1868, (...) transformation de la lunette de Herenthals en parc public, met vermelding van: *Ulmus Damierii*, *Ulmus opres pyramidalis*, *Tilia missillensis* (?), *Tilia lasifolia*, *Tilia heterophylla*, *Tilia argentea pyramidalis*, *Sophora pendula*, *Sophora ordinata*, *Indigofera dosua*, *Weigelia rosea*, *Weigelia anabilis*, *Cotoneaster frigidus*, *Tamarix germanica*, *Tamarix parvifolia*, *Tamarix algeriensis*, *Tamarix de Norbani*, *Philadelphus cordata*, *Spirea floribunda*, *Spirea Lindleyana*, *Spirea variétés*, *Cytisus laburnum*, *Acer daicarpum*, *Acer purpureum*, *Acer negundo* fol. *Varg*, *Acer platanoides*, *Acer negundo*, *Populus argenica*, *Populus italica*, *Avulia canescens*, *Vernis du Japon*, *Catalpa*, *Mahonia aquifolia*, *Platanus*, *Sumac de Caroline*, *Sinac glabra*, *Quercus americana*, *Quercus pyramidalis*, *Quercus heterophylla*, *Quercus cucullata*, *Ulmus à petites feuilles pan.*, *Ulmus à grandes feuilles pan.*, *Ulmus americana*, *Juglans laciniata*, *Juglans americana*, *Cerasus myrsifolia* var., *Liriodendron*, *Betula alba* pet. *filles*, *Prunus rubra*, *Gleditschia horrida*, *Gleditschia macrocartha*, *Gleditschia triacanthos*, *Argemone grisea*, *Prælia trifoliata*, *Carpinus ordinata*, *Eunymus purpureus*, *Fagus alba*, *Carpinus ordinata*, *Surex variétés*, *Surex variétés*, *Crataegus fl. rubra* pl., *Crataegus fl. alba* laciniata, *Acacia cuneifolia*, *Pterocarya fraxinifolia*, *Sieboldia*, *Ceanothus acutus*, *Deutzia crenata* fl. pl., *Deutzia variétés*, *Ginkgo biloba*, *Diospyros virginiana*, *Morus Kamphurii*, *Fagus pendula*, *Fagus nigra*, *Syringa fl. alba*, *Syringa de Marly*, *Syringa Charles X*, *Syringa Gloire de Moulins*, *Alia argentea* *haute tige*, *Ligustrum horizontalis*, *Symphoricarpos racemosa*,

Liquidambar copda, *Staphylea pinnata*, *Cercis siliquastrum*, *Syringa variétés*, *Ribes variétés*, *Viburnum lantana*, *Hibiscus syriacus*, *Epines vinettes pourpres*, *Corylus purpurea*."

'leveringen gedaan sinds 14 november tot 31 december 1868, (...) herinrichting van de lunet van Herenthals tot openbaar park' met vermelding van: 'veldiep (Ulmus carpinifolia 'Dampieri', 1863-België), zuilvormige bergiep (Ulmus glabra 'Fastigiata'; Ulmus glabra 'Exoniensis'), Amerikaanse linde (Tilia americana var. missillensis), grootbladige linde (Tilia platyphyllos 'Latifolia'?), Amerikaanse linde (Tilia americana 'Heterophylla'), zilverlinde (Tilia tomentosa 'Pendula', 1827-Eng.), honingboom (Sophora japonica 'Pendula', 1827-Eng.), honingboom (Sophora japonica), indigostruik (Indigofera gardiana, 1840-Eng.), weigelia (Weigelia florida, 1844-Eng.), weigelia (Weigelia florida), cotoneaster (Cotoneaster frigidus, 1824-Eng.), myricaria (Myricaria germanica), tamarisk (Tamarix tandra), tamarisk (Tamarix gallica), tamarisk van Narbonne (Tamarix gallica), boerejasmin (Philadelphus coronata), spira (Spirea florida), sorbaria (Sorbaria tomentosa) verschillende spiraea's (Spirea spec.), gouden regen (Laburnum anagyroides), witte esdoorn (Acer saccharinum), purperbladige gewone esdoorn (Acer pseudoplatanus 'Purpureum'), witbontbladige vedersdoorn (Acer negundo 'Variegatum'), Noorse esdoorn (Acer platanoides), vedersdoorn (Acer negundo), grootbladige esdoorn (Acer macrophyllum), Italiaanse esdoorn (Acer opalus var. neapolitanum), zilversdoorn (Acer saccharinum 'Lactinatum') of Noorse esdoorn (Acer platanoides 'Laciniatum'), populier (Populus argentea), Italiaanse populier (Populus nigra 'Italica'), aralia (Aralia elata), hemelboom (Ailanthus altissima), trompetboom (Catalpa spec.), mahonia (Mahonia aquifolium), platan (Platanus spec.), azijnboom (Rhus spec.), azijnboom (Rhus glabra), elk (?) (Quercus americana), zuilvormige zomereik (Quercus robur 'Fastigiata'), zomereik niet ingesneden blad (Quercus robur 'Heterophylla', ± 1830-Eng.), zomereik met lepelvormig blad (Quercus robur 'Cucullata', 1864-D.), bontbladige veldiep (Ulmus carpinifolia 'Variegata'), witbontbladige bergiep (Ulmus glabra 'Albovariegata'), Amerikaanse iep (Ulmus americana), smalbladige walnoot (Juglans regia 'Laciniata'), walnoot (Juglans nigra), eugenia (?) (Eugenia myr-

trifolia 'Variegata', tulpenboom (Liriodendron tulipifera), Ruwe berk (Betula pendula cv. ?), Prunus rubra, valse christusdoorn (Gleditsia japonica var. japonica), valse christusdoorn (Gleditsia macracantha), diindoorne (Hippophae spec.), lederboom (Ptelea trifoliata), gewone hangbeuk (Carpinus betulus), purperbladige kardinaalsmuis (Euonymus europaeus 'Purpureus'), beuk (?) (Fagus spec.), gevuldbloemige tweestijlige meidoorn (Crataegus laevigata 'Plena'), rode meidoorn (Crataegus laevigata 'Rubra Plena', 1832-Eng.; C. l. 'Paul Scaillet', ±1860-Eng.), elegante vier (Sambucus spec.), peterselvlier (Sambucus nigra 'Laciniata'), acacia (Acacia cuneifolia), gewone vleugeloot (Pterocarya fraxinifolia), kroosjes (Prunus mahaleb), Amerikaanse sering (Ceanothus azureus), bruidsbloem (Deutzia scabra 'Plena'), verschillende bruidsbloemen (Deutzia spec.), Japanse notenboom (Ginkgo biloba), Amerikaanse persimmon (Diospyros virginiana), moerbeï (Morus kaempferi), treurbeuk (Fagus sylvatica 'Pendula', 1836-Eng.), Amerikaanse beuk (Fagus grandifolia ssp. grandifolia), witte gewone sering (Syringa vulgaris cv.?) of witte Franse sering (Syringa x chinensis 'Alba'), Franse sering van Marly (Syringa x chinensis 'Saugena'), gewone sering (Syringa vulgaris 'Charles X'), gewone sering (Syringa x vulgaris 'Gloire de Moulins'), hoogstammige zilverlinde (Tilia tomentosa), figuier (Ficus ssp. obusifolia var. regalianum?, 1885-Fr.), sneeuwbes (Symphoricarpos racemosa), amberboom (Liquidambar styraciflua), pimperoot (Staphylea pinnata), juddasboom (Cercis siliquastrum), verschillende seringen (Syringa spec.), bes (Ribes spec.), wollige sneeuwbal (Viburnum lantana), hibiscus (Hibiscus syriacus), zuurbes (Berberis thunbergii 'Auro-purpurea', 1887-Ned.; Berberis vulgaris 'Auro-purpurea'), bruine hazelaar (Corylus maxima 'Purpurea'; C. avellana 'Purpurea').

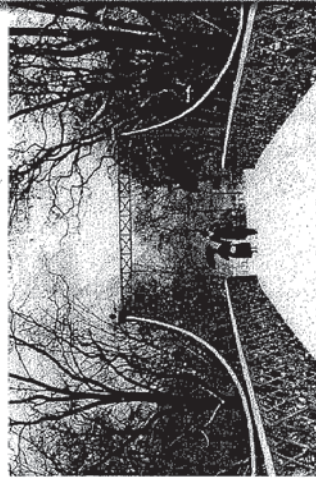
(52). Voor de plaatsing ervan wordt Keilig, ook hier, bijgestaan door de *chef entrepreneur* of steenrotsmeester, Jean Baptiste Gindra (1825-?) (53).

In mei 1868 tekent Keilig een detailplan voor de hangbrug van het park (54). Deze zal een spanwijdte van 27,50 meter krijgen en 7,25 meter boven het watervlak zweven. Aan de zijde van het schiereiland komt onder het brugdek een *chemin inferieur*, die de oever van de vijver zal aandoen. Dit plan vormt de basis van het aanbestedingsdossier en lastenboek, opgesteld door Keilig en Belpaire, Van Bever's rechterhand (55). De technische vertaling hiervan staat op naam van de *métaniciens-construc-teurs* J.F. Cail en A. Halot uit Brussel (56).

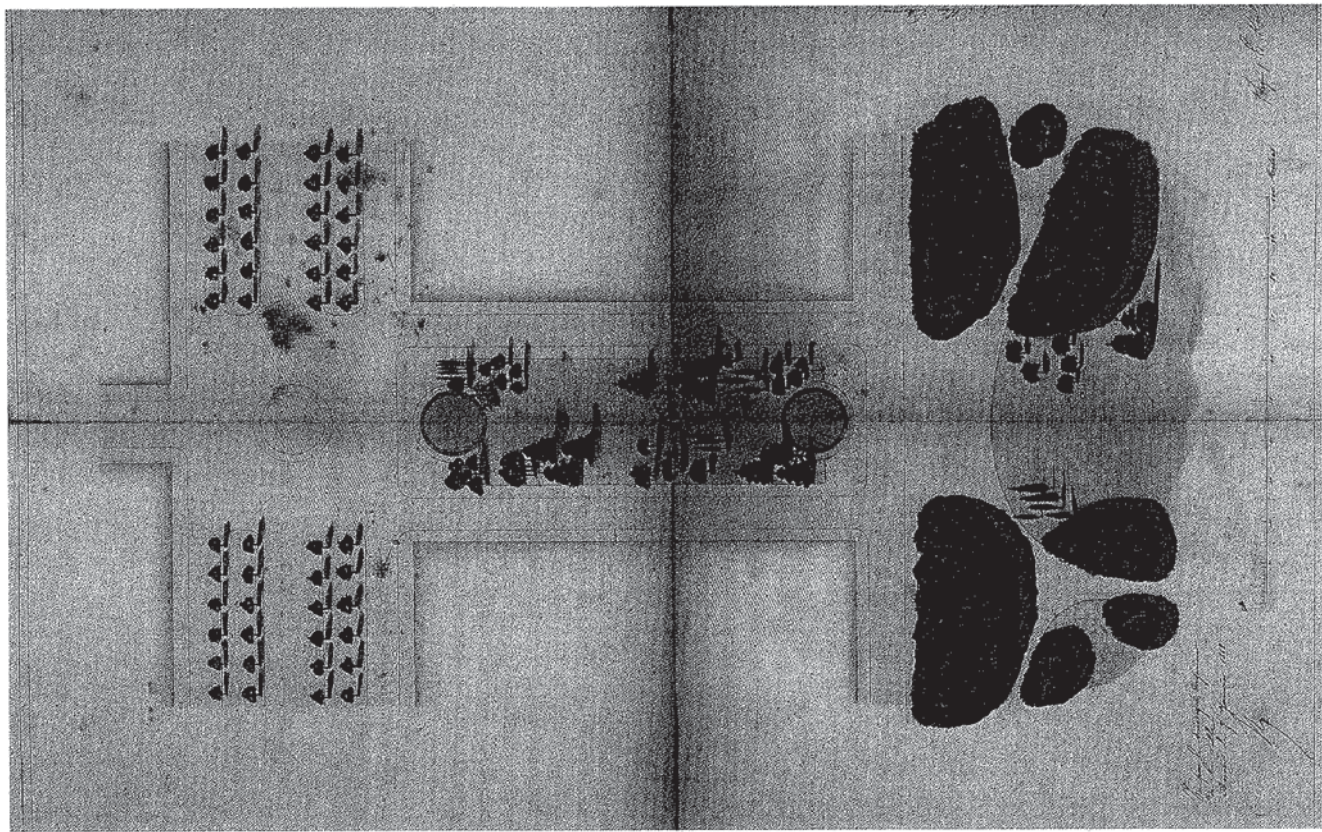
Gedurende de aanlegwerken vinden de beelden van de voormalige *Promenade de Longchamps* tijdelijk onderdak in een stadsdepot. Op voorstel van Keilig zal de beelden van Pieter Coudenberg (J. De Cuyp, 1861) een nieuwe en meer toepasselijke plaats krijgen in de botanische tuin in de Leopoldstraat (57). Diana (C.A. Paelinck, 1863), Europa (J.C. Jacobs, 1863) en Amerika (?) daarentegen, keren terug naar hun oorspronkelijke plek langs de Rubenslei. Een vierde beeld komt aan de zijde van de Quinten Metsijle te staan (58).

Het architectuurprogramma zal met vertraging tot stand komen. Pas in 1875 krijgt het park 64 *kandelabers* toebedeeld (59), alsook een muziekkiosk naar ontwerp van Pieter Dens (60). Zoals voorzien in het plan van Keilig komt deze kiosk in de hoek van de Rubens- en Quinten Metsijle te staan. Vier jaar later tekent Dens ook een bescheiden hoveniershuisje (61), dat ietwat verder naar de toegang wordt geplaatst.

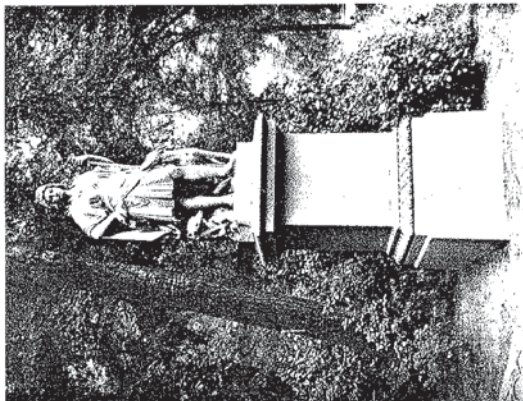
▼ Een winterwandeling over de hangbrug (© Stadarchief Antwerpen)

▼ E. Keilig, ontwerp voor een square in de Lanta Maria lei, 1868. Bestemd als kinderspeelplaats tussen stad en park. (© Stadarchief Antwerpen)

▲ Diana door C. E. PRAUNCK (1863), eveneens bestemd voor de Promenade de Longchamps en aldus verrijpt, maar inmiddels verhuisd (© Stadsarchief Antwerpen)

Titel: Diana

PARK EN OMGEVING

Bij de start van de aanlegwerken is nog lang niet duidelijk hoe het nieuwe park zal aansluiten op de omgeving. In januari 1868 tekent Keilig daarom een detailplan voor de inrichting van de huidige Louiza Marialei (62). Als bindende schakel tussen park en stad, voorziet Keilig hier een square in gemengde vormgeving. Enerzijds sluiten twee cirkelvormige perken, gevat binnen de schouderbogen van een grasvlak, vormelijk aan bij de regelmaat van de architectuur en wegenis binnen de stad. Anderzijds kondigen de landschappelijk ingeplante boomgroepen de natuur en variatie van het park reeds aan. In de woorden van Van Bever leest dit voorstel als *"une entrée en harmonie avec les sites de notre nouveau parc"* (63).

De landschappelijke aanleg van het park vordert inmiddels gestaag. Maar in de Quinten Metsijs- en Van Eycklei, staan nog steeds de verweerde restanten van de *Promenade de Longchamps*. Ingeplant op de helling van het oude *glacis*, herinneren deze regelmatige bomenrijen nog aan de vesting van weleer. Hun olmen en tamme kastanjes zijn echter

▲ De krook van het stadspark (P. DENIS, 1875); zoals voorwerp, geplaatst in de helling van de Rubens- en Quinten

▲ De gebouwen bestemd voor de Promenade de Longchamps in de Rubens- en aldus door Keilig aangeplant in 1869 (foto: K. Hebbelink)

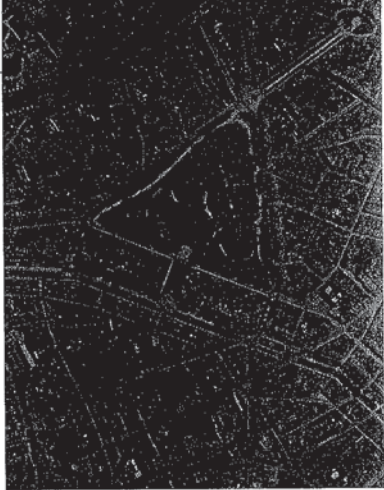
zo sterk uitgegroeid, dat ze elkaar dreigen te verdringen; ook de macadam is dringend aan vernieuwing toe (64). Doch hoe kern en parkrand of wandeling en verkeer hier kunnen samengaan, lijkt een tot dusver uitgesteld ontwerpprobleem.

Het plan van Keilig, dat doorgaans geïnterpreteerd wordt als het in 1867 aangenomen ontwerp, dateert pas van juli 1868 (65). Het toont enerzijds het in uitvoering zijnde project. Anderzijds duikt hier voor het eerst een voorstel op met betrekking tot de aanliggende dreven. Een onderliggende tekening in potlood geeft daarom het oude en regelmatige tracé van de bomenrijen weer. In de bovenlang aquarel-

▼ De aangelegde rij Quinten Metsijslei in de parkrand (© Stadsarchief Antwerpen)

▼ Een hoekje van tussen squares en leien (© Stadsarchief Antwerpen)

leert Keilig een nieuwe en landschappelijke aangelegde parkrand met slingerende rijwegen. Door selectief te rooien en verplanten en zowel beplanting als terrein deskundig aan te vullen, wil Keilig deze oude drevenbestanden integreren in het nieuwe park (66): *"Les nouvelles dispositions de M. Keilig, tout en agrandissant le périmètre du parc, rendront celui-ci plus agréable et ce sens que les accès et les points de vue seront considérablement augmentés"* (67).

Toch raakt dit voorstel meer dan één gevoelige snaar. Buurtbewoners vrezen een dicht beplant gordijn, waarachter de gevel van hun duur gebouwde woning zal verborgen gaan (68). Anderen willen kost wat kost de oude dreven bewaard zien; ook als dit massale verplantingen vraagt (69).

Om de kritiek in de kiem te smoren, vraagt Van Bever om een vergelijkende raming op te maken (70). Wat als de dreven buiten het park worden gehouden en op het lager gelegen niveau van de aanliggende straten worden gebracht? Keilig ondermijnt dit alternatief, door zowel de meerkost als het verhoogde risico op schade na verplanting in rekening te brengen (71). Als het behouden en aanvullen van de bestaande beplanting zowel plantveilig als goedkoper blijkt, kiest uiteindelijk ook het stadsbestuur voor een landschappelijk aangelegde parkrand (72). In het voorjaar van 1869 vinden een aantal grote plantenleveringen plaats, opnieuw verzorgd door Roekens, de Bavay en Van Geert, die zo goed als zeker voor deze zone bestemd waren (73).

KEILIG ALS GROENADVISEUR

In januari 1868 wordt Keilig benoemd tot inspecteur van de Brusselse dienst Aanplantingen. In deze functie zal hij onder meer instaan voor het onderhoud en beheer van zijn eigen creaties, zoals de beplanting van de Louizalaan en het Ickramenbos. Ook in Antwerpen leeft klaarblijkelijk de gedachte om een stedelijke groendienst op te richten, want op verzoek van het stadsbestuur polst Van Bever bij Keilig naar de werking van de Brusselse dienst (74).

Of Keiligs reactie een wensdroom of het antwoord op een concrete vraag is, blijft onduidelijk. Doch blijkt hij in november 1869 meer dan bereid om ook in Antwerpen een functie als groeninspekteur op zich te nemen: "(...) L'avenir de ces promenades dépend entièrement de la façon dont elles sont traitées. Pour assurer leur développement il est indispensable de les confier à un homme, qui possède autant la connaissance de l'art des jardins que celle de l'arboriculture. Je serais très heureux si l'Administration de la Ville d'Anvers voudrait me confier les fonctions en question. J'aurais surtout la grande satisfaction de voir se développer et se compléter dans le sens que je l'ai conçu l'ouvrage, que j'ai eu l'honneur d'exécuter pour Anvers. Les communications entre Bruxelles et Anvers sont d'ailleurs si faciles qu'il est à peine plus difficile d'aller à Anvers de me rendre au bois de la Cambre ou à Laeken. Je pense que ces fonctions valent au moins un traitement annuel de deux mille francs. Ce chiffre me paraît d'autant plus modéré, que la ville, en acceptant mon offre, s'obligerait à l'avenir de payer des honoraires pour les changements ou les nouvelles créations, qui pourraient se présenter. Dans le cas que l'Administration m'honorât de son choix, j'espère pourtant que ma nomination ne serait pas limitée à quelques années. Les premières années seront les plus difficiles, car le service doit être organisé et la transformation grandiose que subit la Ville d'Anvers réclamera certainement pendant ce temps encore différents travaux de l'art des jardins; de cet art qui contribue plus qu'aucun autre à l'embellissement de nos villes modernes (...) » (75).

Deze spontane sollicitatie blijft echter zonder gevolg. Pas in 1876 wordt Henri de Bosschere (1824-?) als eerste directeur van de Antwerpse dienst Aanplantingen aangesteld. Op vraag van deze laatste wordt Keilig evenwel in 1877 naar Antwerpen gehaald om de aanplantingen van het park te inspecteren (76): "Messieurs, j'ai l'honneur de vous informer que j'ai communiqué à M. De Bosschere mon opinion relativement aux arbres à supprimer au parc de votre ville. Je trouve qu'il est nécessaire d'enlever les

marronniers des avenues extérieures. Dans le parc même on devait se borner à supprimer un petit nombre d'arbres qui se trouvent trop rapprochés de leurs voisins, à remplacer quelques autres qui ne poussent pas très bien et à raccourcir les branches de quelques arbrustes. Il y a peu de chose à faire et il vaut mieux de faire trop peu que d'en faire trop. Quant à l'élégance des arbres de promenades, j'en suis l'ennemi absolu. Il faut suivre mon opinion laisser à chaque arbre son libre développement (...) » (77).

Zijn hele loopbaan ijvert Keilig voor het behoud van waardevolle beplantingselementen. Elke boom verdient optimale groeistandigheden, ook als het om een ouder exemplaar gaat. Slechts wanneer de kans op overleven in gevaar komt zal hij ingrijpen middels uitdunnen of verplanten. Van kunstmatige snoei kan echter geen sprake zijn.

Het blijft hier andermaal om de parkrand te gaan. En opnieuw zorgt het voorgestelde rooien van de oude kastrapiebomen voor commotie binnen de gemeenteraad. Keilig en de Bosschere worden daarom verzocht om, in het bijzijn van de gemeenteraadsleden, de te rooien bomen te merken en ter plekke hun advies ter zake toe te lichten (78). Na enige discussie wordt een compromis gevonden in het verplanten van de betrokken bomen, onder meer naar de Louiza Marialei (79).

DEAN W. BEHNS NINETIES and Gardens

in Gardens of Ghent, 1872, p. 1167.

"(...) Visiter in Belgium should not fail to see the new park at Antwerp, with its fine ornamental water, bridges, suspension bridge, and natural planting on the lake. Large trees from 20 to 50 feet high were moved here about three or four years since, and are doing well, and the planting of the whole place is perfection, while the graceful curves of the roads are a treat to see (...) "

"(...) Bezoekers van België zouden niet mogen nalaten het nieuwe park van Antwerpen te bekijken met zijn fijn, stijlvol water, rozen, hangbrug en natuurlijke beplanting aan het meer. Grote bomen van 20 tot 50 voet hoog zijn naar hier drie of vier jaar geleden overgebracht en doen het goed; en de beplanting van de hele plek is perfectie terwijl de gracieuze curves van de wegen een lust voor het oog zijn. (...) "

BFF-TEMP. G. Anvers, métropole du commerce et des arts, Anvers, 1886, p. 472-473.

"(...) Aujourd'hui les plantations sont dans toute leur vigueur, à cette promenade délicate à revêtir toute sa magnificence. Ses roses sont hors de pair, les allées ensoleillées qu'enlacent les plantations d'arbres magnifiques ornés d'ovales, marronniers, bouleaux, frênes, etc. etc. Les minutes des promenades sont très agréables et il est semé de bouquets, des arbustes des roses les plus variées, marquant leur feuillage aux mille nuances diverses, à l'entaille de patte de fleur disposés avec un art exquis. Les frênes de l'ancien fort de coupure, les marronniers forment un bel échantillon de ces arbres de campagne qui sont si rares dans les villes. Ils ont été plantés par le roi Philippe le Bon, et c'est à lui que l'on doit la belle promenade de la Ville de la Cité de la Vieille St. Joseph, sous le couvert des palmiers de rue qui vous ramènent. Ce n'est pas grand le Parc d'Anvers, mais il est si difficile de trouver ailleurs, en pleine ville, quelque chose de plus agréable et plus enlaidant (...) "

"(...) Vandaag zijn de beplantingen in hun volle groei, en heeft deze heerlijke wandeling zich gehuld in al zijn pracht. Zijn drie zielen zijn afgebeeld met brede zonnovergoten lanen die aanplantingen van prachtige bomen omvatten, iepen, gewone robbins, paardenkastjes, berken, binnengebuis, enz. enz. In het midden spreiden de grassvelden hun groen tapijt, hij is bezaaid met bossen waarbinnen van de meest verschillende soorten hun bladeren met hun veel verschillende nuances bij elkaar passen en gemeenheid met bloemenpartijen die met een verfijnde kunst verspreid liggen. De inmensvrijde verknippte grachten van het oude fort vormen een charmant meer waar groepen cederen op het water stoeien, ter heers een aangename frische op de paden die er omheen lopen. De kunst heeft de oevers aantrekkelijk gemaakt en heeft er schitterende aspecten aan gegeven. Slim aangelegde doortreken hebben vanuit alle delen verrassende zichten in het park, of in zich plaatsende de kant van de stad of de smalle, zoetke in ontdekte rechtepunten die u verwelken. Het is niet groot het Stadspark van Antwerpen, maar het is zo mooi zo omnielers in volle stad iets elegantier en meer betoverend te vinden (...) "

Jaren na datum zal Keilig het Antwerpse stadspark als één van zijn meest geslaagde realisaties omschrijven, in het bijzonder omwille van de uiterst verzorgde en alomtgeprezen beplanting (80). Mede daarom blijft hij, tot enkele jaren voor zijn dood, de betrokken stadsdienst met advies bijstaan (81).

EEN HISTORISCH PARKCONCEPT MET EIGEN KENMERKEN

Keiligs oeuvre wordt gekenmerkt door een reeks ingebouwde contrasten die zelden beter tot hun recht komen dan in zijn ontwerp voor het Antwerpse stadspark. Kaderend in een traditie binnen de Duitse landschappelijke stijl worden verschillende ontwerpaspecten hier verscherpt, maar gescheiden in beeld gebracht. Deze wisselwerking bepaalt zowel de relatie van het park tot zijn omgeving, de structuur en variatie binnenin, als de wijze waarop wandelaars hier bewegen en kijken.

De omvang van het terrein bepaalt daarbij de vorm. Waar schaal en bebouwing het zichtbaar beperken tot één enkele zichtlijn, gaat de keuze naar een gemengde vormtaal, in relatie tot de architectuur. Laat een grotere ruimte de uitbouw van meerdere zichten toe, dan kiest Keilig stevaster voor een landschappelijke vormgeving. In de voorgestelde inrichting van de Louiza Marialei worden stad en park éénsmalig samengebracht. Eens hier voorbij wordt alles in het werk gesteld om het park naar ruimte, vorm en materie, van zijn omgeving te onderscheiden.

Stad en park worden door een dicht beplante buffer van elkaar gescheiden. Door aldus de grenzen van het terrein te verbergen, zal de interne ruimte groter ogen dan ze in werkelijkheid is. Het parkrelief vindt zijn oorsprong in de eigenschappen van de plek én de natuur. Zowel de keel, de vestinggracht, het ravelijn als het bastion leven in dit ontwerp nog door. Maar ook reminiscenties aan natuurbelden als een berghelling of rivierdal, zijn niet ver weg.

Water en bodem worden van nieuwe contouren, profielen en beplanting voorzien. Wat hoger ligt wordt opgehoogd waardoor de lagere zones nog dieper gaan lijken. Het beplantingschema volgt een zelfde, heldere logica. Wat laag ligt, krijgt water of gras toebedeeld en werkt als lichtvang. Hoogten worden door hoge beplanting bekoord. Door boomgroepen systematisch hoger in te planten (massief *exhausé*) reiken alle zichten van bodem tot boomtop. Accenten in kruinwiel, kleur en textuur brengen de natuur letterlijk dichterbij.

► Het hele park krijgt een dubbelzijdige opbouw. Enerzijds primeert de open ruimte als een omzoomde grasheiling, langzaam oplopend tot de hoogte van de rospartij. Anderzijds duikt water op, omringd door stiele roswanden en overkragende beplanting. Twee karakters van uiteenlopende vorm vragen ook verschillende attractiepolen: een *pavillon* of kiosk voor de ene, een hangbrug voor de andere.

Dit spel van vergelijking maakt alle overgangen tussen stad en park, massa en open ruimte of bodem en water, tot de meest markante elementen binnen Keiligs werk. Net in deze zones komen alle wegen en zichtlijnen te liggen, opgebouwd langs beplantingscontouren met vooruitgeschoven groepen en contrastrijke details.

Aan de rand van open ruimte of water wordt een bewegelijk wandelparcours ingebracht: geen opgelegd traject, maar een vrij te kiezen en ontdubbeld circuit, gemotiveerd door natuurlijke obstakels en ingebouwde zichhaasen. De centrale hoogte verbindt daarbij het doorkijken. Gezien vanaf de zijlijn komen slechts wisselende fragmenten van een zelfde geheel in beeld: nu eens verlengd door helling of water, maar steeds aankijkend tegen een groene wand. Pas vanaf het belvédère zal de stad weer opduiken als een gekaderde momentopname. Want nog belangrijker dan het baken in de verte, is de variabele inrichting van het voorplan: een lijst van rosen en wintergroen voor de torens van de Sint-Jozefkerk of een grasvallei met kleuraccenten als aanloop naar de stad.

► Een wandeling naar de oever van de vijver, langs de rozen van het schiedhuis of naar de hangbrug
(© Stadsarchief Antwerpen)

Reeds vroeg in zijn loopbaan omschrijft Keilig parken en tuinen als kunstwerken, gevormd in, met en náar de natuur (82). Zijn streefdoel is zowel de eenheid als de variatie binnen de natuur in beeld te brengen. Dichtbij en veraf, hoog en laag, licht en donker, open en gesloten, ...: de bijzondere samenhang en detailering van het park schuilen in de plaats, dosering en selectie van bodem, water en planten. Wat raakt aan deze bouwstenen, ondermijnt al gauw het hele concept. De onmiddellijke nabijheid van architectuur en verkeer dwingen hier tot een duidelijke stellingname ten opzichte van de stad en haar bewoners. Keiligs antwoord reserveert het park als wandelgebied. Rijen wegen en bebouwing worden hier afgeschermd door hoge en dichte beplanting. Achter deze buffer verblijft een drukke omgeving voor een eigen wereld;

► De vijver langs de beplanting van Eyckel, met hangbrug en markante oever
(© Stadsarchief Antwerpen)

► Een wandeling tussen rozen en water
(© Stadsarchief Antwerpen)

waarvan rust, reliëf, uitgesponnen water en detailrijke beplanting de karakterbepalende elementen zijn. Wie dit kunstwerk van natuur nader wil ervaren, zal stad en verkeer achter zich moeten laten, maar krijgt in ruil hiervoor ongeacht leefstijl, rang of herkomst, een wandeling met artistieke, natuurwetenschappelijke en cultuurhistorische waarden.

140 JAAR PARK- EN GROEN-BEHEER

Hoe dit 19de-eeuwse groenpatrimonium gebruikt en beheerd wordt, bevat voor een belangrijk deel een studie. Een eerste inzage in stadsarchief, literatuur en terrein geeft echter al snel de grote lijnen weer. Het stadspark is een groene en sociaal gelaaide wandelpark, doorspekt met gedentekens en geschiedenis; maar bedreigd door verkeer, verstorende ingrepen en een minimaal onderhoud.

Kort na de aanleg van het park, duiken de eerste beeltenissen op: Quinten Metsijs (J. De Brackeleer, 1881), Evarist Allewaert (E. Joris, 1890), Jan Van Beers (A.E. Crickx, 1892), Theodoor Verstraete (G. Charlier, 1909) of de Kongo Naasting (E. Van Averbek, 1911). Gekaderd door een aangepaste beplanting laat deze mengeling van kunst,

lokale politiek en koloniaal verleden zich al bij al goed inpassen. Minstens tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog geniet het park een regelmatig onderhoud, met oog voor detail. Het hoveniershuisje blijkt al gauw te klein en wordt daarom in 1894 uitgebreid tot een heuse woning met bergplaats. Ook de kelder van de kiosk is door de groendienst in gebruik.

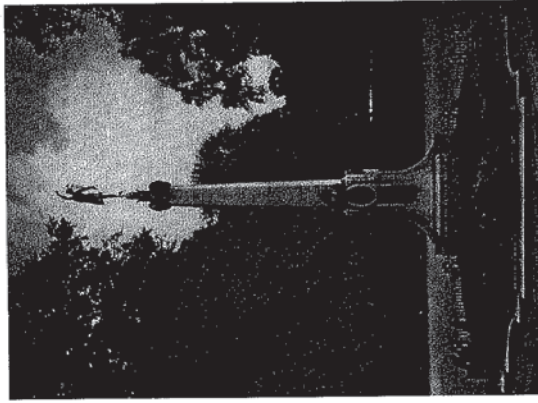
Gedurende de late 19de eeuw krijgen de belangrijkste wandelwegen een grindbedekking. Voor ruiters worden bijkomende paden en een verbinding met het Albert park voorzien. In 1910 krijgt de parkweg tussen de Lange Kievitstraat en de Louiza Maria lei een mozaïek-verharding. Tegen 1930 zijn ook alle binnenrijwegen van een nieuw wegdek voorzien. Zitbanken, afsluitingen én de parkbrug krijgen op

1	2
3	4

1. Eerste Alwaert, grondlegger van het hoveniershuis (E. Joris, 1890), nabij het stand in de vijver (© Stadsarchief Antwerpen)

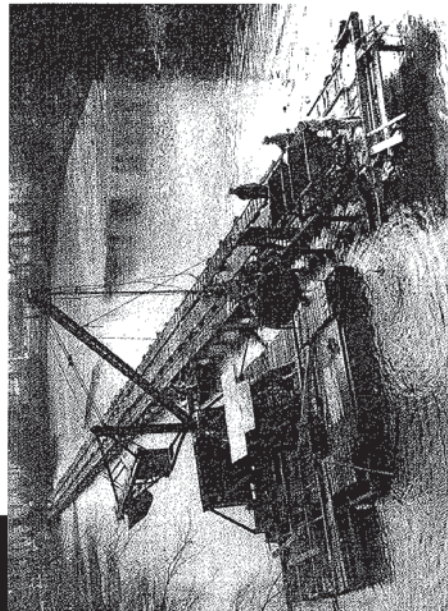

2. De impressionistische schilder Theodoor Verstraete (G. Charlier, 1909) in het park (© Stadsarchief Antwerpen)

3. De impressionistische schilder Theodoor Verstraete (G. Charlier, 1909) in het park (© Stadsarchief Antwerpen)

4. De Kongo Naasting (E. Van Averbek, 1911) in de centrale zijdeling op het park, nabij de toegang tot de Rubens (© Stadsarchief Antwerpen)

1
2

1. Het ruïnen van de vijver in de jaren 1920
(© Stadsarchief Antwerpen)

2. Het ruïnen van de vijver in de jaren 1920
(© Stadsarchief Antwerpen)

geregelde tijdstippen een schilderbeurt. Om nog onduidelijkere redenen wordt in 1926 aan de steunkolommen van de brug gewerkt. De vijver, bevolkt door eenden en begroeid met waterlelies, wordt op regelmatige basis van slijk en slib ontdaan. Dit is een onderneming die niet zonder gevaar is, want tussen de opgedolven specie zit nogal wat oorlogsmateriaal.

Het interbellum brengt leven in het park, de vijver vormt daarbij het kloppende hart. Sinds de aanleg wordt hier gevestigd; al dan niet voor prijskampen. Algauw verschijnen ook modelbootjes en roeiers op het water. Op het eilandje bij de hoek van de Van Eyck- en Rubenslei worden daarom een aanlegscij-

ger en bergplaats voorzien. In wintertijd verandert het watervlak in een ijspiste voor zowel leek als de monstrieschaatser. De brug doet dienst als eerste balkon. In de kiosks hebben concerten plaats. Tijdens de Wereldtentoonstelling van 1930 baden zowel het park als de kiosks in een feestverlichting. In 1933 wordt de hovenierswoning verbouwd tot de Melkerij, een drinksalon met speeltuin.

Sinds 1923 kunnen wandelaars zich ook wetenschappelijk verdiepen in het park. Een *Botanische wandeling* van Georges Poma, doctor in de plantkunde, beschrijft 48 bomen en heesters, zoals deze het hele jaar door in het Antwerpse stadspark te bewonderen zijn (83). Een plan in bijlage telt meer dan 100 merkwuurde bomen, hoofdzakelijk ingeplant langs de oevers van de vijver en op de hoogte van het schiereiland. In 1939 wordt deze beplantingslijst verder aangevuld door Frans Amelincx, werfopzichter bij de stedelijke dienst Parken en Plantsoen en kersvers lid van de Antwerpse *Vereeniging voor Natuur en Stedebouwen* (84).

Paard en koets verdwijnen uit het park. In de plaats daarvan komen trotse eigenaars er steeds vaker hun nieuwe automobiel showen. Een afsluiting in beplanting moet hen daar voorlopig van weerhouden. Maar tegen de opkomst van het verkeer zal kruid noch park gewassen blijven. Na een eerste verbreding van de Quinten Metsijslei (1901-1905) en de Van Eycklei (1910), worden tussen 1933 en 1937 alle wegen rond het park heraangelegd. Dan reeds verliest de parkrand een heel stel bomen.

De Tweede Wereldoorlog laat een gehavend park met Duitse bunkers na. Jarenlang zal hier verdwaalde munitie worden opgeslagen. De nagedachtenis aan de oorlog brengt ook nieuwe gedenktekens met zich mee, of liever de verplaatsing ervan. Moeder en kind (G. Minne, 1936) verlaten het Astridplein. Het monument der gesneuvelden, van WO I (E. Deckers, 1929) verhuist van de Nationale Bank naar de hoek van de Van Eyck- en de Rubenslei. Na twee kazernes te hebben getooid komt ook het Monument voor het 5de linie regiment (Lambot, 1929) in het park te staan.

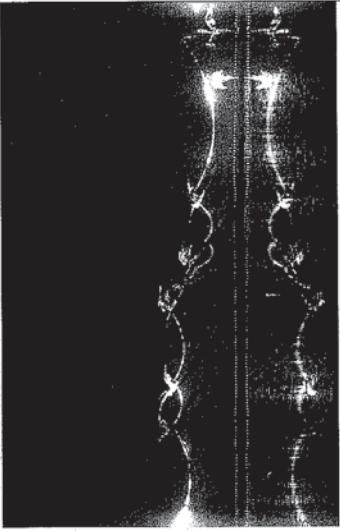
In 1960 wordt het kruispunt bij de Loosplaats aangelegd. Om verkeerstechnische redenen moet hier zowel de beidengroep van Auguste Rodin (1840-1917) als alle beplanting wijken. Rond 1970 gaat zowat de hele parkrand eraan voor een nieuwe verbreding van de Van Eyck- en de Quinten Metsijslei. In de heraangelegde Metsijslei schemert het tracé

van Keiligs parkweg nog door, doch uitgekleeft voor parkeerplaatsen, signalisatie en verkeersvriendelijk groen. De versterking slaat ook toe binnenin het park. In 1969 verdwijnen zowel de kiosks als de Melkerij, om plaats te maken voor de bouw van het sociaal verbruikerspaviljoen *City Garden* en een rolschaatsbaan. Ook de dienst Groenvoorziening zal hier nieuwe behuizing krijgen.

Zeldzame lichtpunten zijn het herstel en de bescherming van de hangbrug (85), alsook de publicaties van J. Moens, het toenmalige hoofd van de Antwerpse groendienst. Op zijn initiatief geeft de stad een vernieuwde wandelbrochure uit, vol wetenswaardigheden over de beelden en bomen in het park (86). De auteur is ook de eerste die op zoek gaat naar de oorsprong van het park en zijn ontwerper (87).

De recente geschiedenis van het stadspark is er één van rooi en droeglegging. Wanneer de *Belgische Dendrologische Vereniging* in 1986 een eerste opname komt doen, telt ze nog amper 30 vermeldenswaardige bomen. Een tweede meting 2005 strandt

1
2
3
4

bij 13 overlevenden (88). Om redenen van ziekten, stormschade of veiligheid van mens en verkeer, blijkt meer dan de helft inmiddels gerooid. Maar geldt dit dan ook voor de heesterbeplanting en het aan het herstel of de vervanging van deze historische beplanting? Ondanks goed bedoelde oproepen is aan het herstel of de vervanging van deze historische beplanting blijkaar nooit gedacht (89).

Het verlaten van het eiland nabij de Van Eyck- en Rubenslei heeft de vijver een vreemde bocht gegeven. Nog erger wordt het wanneer in 2004, door opgestapelde slib en het aanhoudend droogpompen van zowat de hele binnenstad, de volledige waterpartij kurkdroog komt te staan. De beschermde brug wordt ontsierd, de oeverbeschutting ontbreekt. Het weinige wat dan nog rest aan oeverbeplanting verliest elke band met het water. Het valt nog af te wachten of het nieuw gewonnen water een blijvende oplossing blijft.

Met de recente aanleg van een *skateramp* of de breed bemeten esplanade bij het monument van de gesneuvelden, wordt langzaam maar zeker aan het groengedachte van dit park geknabbel. Na de park-

1. Fabeltje op de vijver in 1937
(© Stadsarchief Antwerpen)

2. Schutters en toeschouwers op de dichtgevoerde vijver.
(© Stadsarchief Antwerpen)

3. De herverdeling van loek en park, naar aanleiding van de Wereldtentoonstelling in 1930
(© Stadsarchief Antwerpen)

4. De herverdeling van loek en park, naar aanleiding van de Wereldtentoonstelling in 1930
(© Stadsarchief Antwerpen)

De Melkrij van het stadspark. Afgebroken in 1969 voor de bouw van het sociaal verhuurwoningen. City Gardens of de huidige Café Capital (© Stadsarchief Antwerpen)

rand verdwijnen nu ook alle markante hockplossingen. De hoofdtoegang in de Rubenslei, die ooit een unieke inktijk op het park bood, is nu een brede en kale vlakte.

Ondanks deze aantastingen bewaart het Antwerpse stadspark alle bestanddelen van zijn oorspronkelijk ontwerp. Een optie naar herstel, met inbegrip van zijn historische beplanting, behoort dus tot de mogelijkheden. De toekomst van dit park is meer dan ooit afhankelijk van de wijze waarop het wordt beheerd. Keilig wees reeds op het belang van een accuraat beheer van bij de aanleg. Zijn deskundig groenadvies indachtig, vraagt de aanpak om inzicht in het ontwerp, kennis en ervaring in de planten en een continu hoogwaardig onderhoud. Dankzij Keiligs bijzondere concept en vooruitziende visie, is het Antwerpse stadspark uitgegroeid tot een levend monument van uitzonderlijke erfgoedwaarde. Om dit groenpatrimonium met respect voor zijn verleden in stand houden, moeten het beleid en beheer aan dezelfde voorwaarden van welker voldoen.

EINDNOTEN

- (1) Stadsarchief Antwerpen (SAA), Historische Noties, (MOENS J.), 215; Algemeen Rijksarchief, Hulpdopon van de Rijksarchiefdienst Antwerpen, Contracten van het Ministerie van Oorlog, nr. 123; *Bezoek en conditie* (bouw fort Herenhal), 1818; SAA, Iconografie (ICO) 75/33: M.V., *De parkgronden na 1697*, z.d. Voor de geschiedenis die aan de bouw van het lunet voorafgaat, zie: MOENS J., *Geschiedenis van het Stadspark van Antwerpen*, in *Antwerpen*, nr. 3, sept. 1981, p. 157-162.
- (2) SAA, Modern Archief (MA) 953: Provinciegouverneur de Brouckère aan Minister van Oorlog Dupont, 1.3.1844.
- (3) SAA, MA 953: Minister van Oorlog Dupont aan Provinciegouverneur de Brouckère, 9.6.1844.

Karrien HEBBELINCK is licentiate Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde, met een diploma in Monumenten- en landschapszorg. Zij is lator in de bachelor Landschaps- en tuinarchitectuur aan de Erasmus hogeschool in Brussel, logeever binnen de master Monumenten- landschapszorg aan de Artesis hogeschool in Antwerpen en bereidt een doctoraat in de kunstwetenschappen voor over het oeuvre van Eduard Keilig in België.

Het monument aan de gersvelden van Eerste Wereldoorlog, af de versterkte grafheuvel van de Van Eyck- en hundert (© K. Hobbins)

▲ Het stadspark in de winter van 2009 (foto K. Heijmans)

- (4) SAA, ICO 75/10: PETERSEN C.H., zonder titel, *projet en Novembre 1844* SAA, ICO 75/11: PETERSEN C.H., *Plan général des promenades à établir sur les glacis entre la porte de la station et la porte de Malines à Anvers, projeté en mai 1845* en SAA, ICO 75/12: PETERSEN C.H., zonder titel, *projeté en juillet 1845*.
- (5) SAA, ICO 75/13: VAN CUYCK E., *Projet pour la promenade sur les glacis*, z.d.
- (6) MOENS J., *Geschiedenis van het Stadspark van Antwerpen*, in: *Antwerpen*, nr. 4, dec. 1981, p. 190.
- (7) SAA, MA 953: *Opgave der boomen en arbusten geplant voor reëning van het gemeentestreek van Antwerpen en door Em. Van Cuyck en dienszoon uit het maken en herstellen der wandeling op de glacis sedert 25 februari 1846 tot 15 april 1846*.
- (8) SAA, MA 954: *Glacis: aanleg wandeling rond fort Herenals, 1853-1855*.
- (9) SAA, ICO 75/14: *Plan de la promenade du glacis entre les portes St. Georges et de Borgehout, y compris celle autour du fort Herenals*, 1861.
- (10) MOENS J., *Geschiedenis van het Stadspark van Antwerpen*, in: *Antwerpen*, nr. 4, dec. 1981, p. 192.
- (11) LOMBAERDE P., *En stad kan niet alle bezitten...*, in: TAVERNE E., VISSER I. (red.), *Stadhouder Geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*, Nijmegen, p. 202.
- (12) LOMBAERDE P., *Antwerpen als 19^e eeuwse metropool*, in: TAVERNE E., VISSER I. (red.), *Stadhouder Geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*, Nijmegen, p. 235.
- (13) VAN BEVER T., *Verzorgingsplan ter onderhouwing van het ontwerp voor de benutting der militaire gronden van de oude omheining en der bij de nieuwe omheining ingesloten kwarternen*, 30.6.1864, in: *Gemeenteblad*, 1864/2, p. 101-114.
- (14) LOMBAERDE P., *Antwerpen als 19^e eeuwse metropool*, in: TAVERNE E., VISSER I. (red.), *Stadhouder Geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*, Nijmegen, p. 237.
- (15) VAN DEN NIEUWENHUIZEN I., *De stadsuitbreiding van Antwerpen 1860-1914*, in: *Antwerpen*, jrg. 6, 1960, p. 110-121.

- (16) VAN BEVER T., *Verzorgingsplan...*, in: *Gemeenteblad*, 1864/2, p. 109-110.
- (17) SAA, MA 956/5: Van Bever aan Burgemeester en schepenen, 8.8.1865.
- (18) Th. VAN BEVER, *Verzorgingsplan...*, in: *Gemeenteblad*, 1864/2, p. 111.
- (19) SAA, MA 956/5: Van Bever aan Schepencolleges, 30.8.1865 en Van Bever, *Exposé au Conseil*, 11.9.1865.
- (20) SAA, MA 956/5: Van Bever aan Burgemeester en schepenen, 8.8.1865; Van Bever aan Schepencolleges, 30.8.1865 en Van Bever, *Exposé au Conseil*, 11.9.1865.
- (21) SAA, MA 956/5: Van Bever, *Exposé au Conseil*, 11.9.1865.
- (22) *Gemeenteblad*, 1865/2, p. 273.
- (23) SAA, ICO 75/26: *Croquis par B.D.*, z.d.
- (24) SAA, ICO 75/30 en 31: JOOSSENS C.F., *Le premier arbre pour le parc d'Anvers au fort d'Herenals*, 1865.
- (25) SAA, ICO 75/25: HOEKENS A.C., *Projet de plan n°2 pour le parc*, 6.12.1865.
- (26) SAA, ICO 75/27: JOURDAN E., *Projet d'approbation de l'ancienne lince d'Herenals en promenade publique*, z.d.
- (27) SAA, ICO 75/28: YBRY C., *Vue perspective du projet (...) pour l'approbation de l'ancienne lince d'Herenals en promenade publique*, 1865; SAA, ICO 75/29: YBRY C., *Plan topographique du projet (...) pour l'approbation de l'ancienne lince d'Herenals en promenade publique*, 1865 en SAA, MA 956/5: YBRY C., *Toelichting bij ontwerp*, 23.11.1865.
- (28) SAA, MA 956/5: DENIS P., *Toelichting bij ontwerp*, 1865 (plan niet bevestigd).
- (29) SAA, MA 956/5: VAN BEVER T., *Rapport sur les plans de transformation du fort Herenals en parc publique*, 15.12.1865.
- (30) SAA, MA 956/5: *Verwijzing naar de gemeenteraad van 30.1.1866*.
- (31) SAA, MA 956/5: Schepencolleges aan Keilig, 15.1.1867.
- (32) SAA, MA 956/5: Van Bever aan Schepencolleges, 30.8.1865.
- (33) SAA, MA 956/5: Schepencolleges aan Keilig, 16.4.1867 en Keilig aan het Schepencolleges, 20.4.1867.
- (34) SAA, MA 956/5: *Verwijzing naar de gemeenteraad van 24.7.1867*.
- (35) SAA, ICO 75/22: KEILIG E., *Ville d'Anvers Parc public Projet n° I*, schaal 1/1000, z.d. en SAA, MA 956/5: KEILIG E., *Ville d'Anvers Parc public Projet n° I*, *Dévis estimatif*, z.d.
- (36) SAA, MA 954/5: KEILIG E., *Ville d'Anvers Parc public Projet n° II*, *Dévis estimatif*, 21.10.1867.
- (37) SAA, ICO 75/24: KEILIG E., *Ville d'Anvers Parc public Projet n° II* (drie doorsneden), schaal 1/500 & 1/1000, z.d.
- (38) SAA, MA 956/5: Schepencolleges aan Keilig, 28.9.1867.
- (39) SAA, MA 956/5: KEILIG E., *Ville d'Anvers Parc public Projet n° I*, *Dévis estimatif*, z.d. en SAA, MA 954/5: KEILIG E., *Ville d'Anvers Parc public Projet n° II*, *Dévis estimatif*, 21.10.1867.
- (40) SAA, MA 956/5: Keilig aan Van Bever, 21.10.1867.
- "Het gaat erom aan het meer een zo groot mogelijke uitgestrektheid te geven, ten eerste omdat water heel mooi is, vervolgens omdat men grond moet winnen voor de op te hogen onderdelen. Toch moet het water niet in alle delen van het park aanwezig zijn want dat zou leiden tot een groot monotonie. Dit doel is bereikt door de inplanting die de waterpartij volgens het plan inneemt: zij is geplaatst in de richting van een van de uiteinden van het park, terwijl zich in het tegenoverliggende gedeelte een groot groen bevindt. De oevers van het meer zijn zeer afwisselend: nu eens zijn ze heel steil en hoog (8 à 9 meter) dan weer daalt het

- gazon zachter af naar het wateroppervlak. (...) De voornaamste zichten van het water zijn deze vanaf het paviljoen, de plaats van de kloak, de rots tegenover de kerk en deze onder de hangbrug. De groot zal zo ingeplant worden dat ze dienstig is als een groot sieraan aan de oever van het meer. Binnenin de groen zal men gestalten van de zeer afwisselende effecten, en ik hoop dat het water transparant genoeg zal zijn om toe te laten een gedeelte van de groen te verlichten niet dagelijks dat vanachter het water binnen valt. (...) De grondverplaatsing op het terrein is bedoeld om de het park veel groter te laten uitschijnen dan het in werkelijkheid is. De lanen die lang het park lopen en er op een manier deel van uitmaken, moeten zichten naar binnen bieden, niet eindoor heen. Het gaat dus om de aanzienlijke ophoging van het centrale gedeelte van het park. Dit biedt reeds het kans om de hangbrug op een voldoende hoogte te plaatsen. De graven zullen afgewisseld en oegterende golven vormen. De massieven zullen hoger liggen. De mooie bomen die op het terrein staan zullen bijna alle gespaard blijven, vooral langs de kant richting de een keuze van de mooiste bomen en heesters inhouden. Veel heesters met winterharde bladeren. Massieven van Azalea en Rododendrons. (...) Van binnenin het park ziet men slechts de torens van de Sint-Jozefkerk. Men zal een zicht op de toren van de Onze-Lieve-Vrouw kathedraal hebben. Tijdens het tekenen van mijn plan werd ik geleid door de gedachte om het park in zijn geheel een grandioos cachet te geven en aan ieder onderdeel een verschillend karakter. De details in de uitvoering moeten ook zo gevarieerd mogelijk zijn."
- (41) *Gemeenteblad*, 1867/2, p. 972-977; SAA, MA 956/5: Schepencolleges aan Keilig, 5.11.1867 en Keilig aan Burgemeester, 6.11.1867.
- (42) SAA, ICO 75/24: KEILIG E., *Ville d'Anvers Parc public Projet n° II* (drie doorsneden), schaal 1/500 & 1/1000, z.d. en SAA, MA 954/5: KEILIG E., *Ville d'Anvers Parc public Projet n° II*, *Dévis estimatif*, 21.10.1867.
- (43) SAA, MA 954/4: Fort Herenals afbraak borstwering en kanalen, 1866.
- (44) SAA, MA 80991: *Cahier des charges travaux de terrassement et de démolition de maçonnerie à exécuter à la lince d'Herenals*, 1866; SAA, MA-PLAN 398: VAN BEVER T., *Plan des travaux de terrassement à exécuter à la lince d'Herenals*, 27.3.1866 en SAA, MA-PLAN 399: VAN BEVER T., *Plan des travaux de démolition de maçonnerie du mur de gorge de la lince d'Herenals*, 27.3.1866.
- (45) SAA, MA 954/5 en SAA, MA 81017: KEILIG E., *Cahier des charges travaux de terrassement ou de démolition à exécuter pour la transformation de la lince d'Herenals en parc public*, 16.11.1867.
- (46) SAA, MA 81021 en MA-PLAN 408: VAN BEVER T., *Overschrijving van het gedeelte van de Herenalsvaart in het stadspark*, 24.3.1868. Voor de geschiedenis van de Herenalsvaart zie MOENS J., *Geschiedenis van het Stadspark van Antwerpen*, in: *Antwerpen*, nr. 3, sept. 1981, p. 161-162.
- (47) SAA, MA 3527/31 (1): *Grootboek van uitgaven, Dienstjaar 1867*, folio 219 en 220; SAA, MA 3527/32 (2): *Grootboek van uitgaven, Dienstjaar 1868*, folio 220.
- (48) SAA, MA Mandaten, Doos nr. 325: Bewijsstukken Dienstjaar 1867 en Doos nr. 331: Bewijsstukken Dienstjaar 1868.
- (49) SAA, MA 3527/33: *Grootboek van uitgaven, Dienstjaar 1870*, folio 175.
- (50) SAA, MA 956/5: Keilig aan Van Bever, 21.10.1867.

